

О. Л. Чорнобай

Навчально-науковий інституту права та психології
Національного університету "Львівська політехніка",
доцент кафедри теорії та філософії права,
канд. юрид. наук, доцент

ПРИРОДА, СТРУКТУРА І ТИПОЛОГІЯ СПІЛКУВАННЯ (КОМУНІКАЦІЇ) У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИСТА

© Чорнобай О. Л., 2015

Концепція розвитку юридичної освіти в Україні передбачає підготовку висококваліфікованих юридичних кадрів, здатних до активної, творчої участі в державно-правовому житті, які мають політичну, правову і, що надзвичайно важливо, належну мовну культуру. Зрозуміло, що суддям, прокурорам, слідчим, адвокатам треба найперше добре знати те, що має значення для розв'язання різноманітних юридичних справ, тобто зміст конкретних законів, порядок здійснення юридичних процедур тощо. При цьому слід постійно пам'ятати і про те, що вузькопредметна підготовка не лише збіднює інтелектуальний потенціал фахівця-юриста, але й не відповідає характерові його професійної діяльності, яка визнана соціально-публічною.

Отже, питання культури думки і слова у професійній діяльності юриста порушується практичною необхідністю і самим життям.

Ключові слова: комунікація, діяльність юриста, правова культура, професійна діяльність юриста, правовий результат.

Е. Л. Чорнобай

ПРИРОДА, СТРУКТУРА И ТИПОЛОГИЯ ОБЩЕНИЯ (КОММУНИКАЦИИ) В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЮРИСТА

Концепция развития юридического образования в Украине предусматривает подготовку высококвалифицированных юридических кадров, способных к активному, творческому участию в государственно-правовой жизни, которые имеют политическую, правовую и, что чрезвычайно важно, надлежащую языковую культуру. Понятно, что судьям, прокурорам, следователям, адвокатам надо в первую очередь хорошо знать то, что имеет значение для решения разнообразных юридических дел, то есть содержание конкретных законов, порядок осуществления юридических процедур и тому подобное. При этом следует постоянно помнить и о том, что узкопредметная подготовка не только обедняет интеллектуальный потенциал специалиста-юриста, но и не отвечает характеру его профессиональной деятельности, которая признана социально-публичной.

Следовательно, вопрос культуры мысли и слова в профессиональной деятельности юриста затрагивается практической необходимостью и самой жизнью.

Ключевые слова: коммуникация, деятельность юриста, правовая культура, профессиональная деятельность юриста, правовой результат.

NATURE, STRUCTURE AND TYPOLOGY COMMUNICATION (COMMUNICATION) IN PROFESSIONAL OF LAWYER

Conception of development of legal education in Ukraine envisages training of highly skilled legal personnels apt at active, creative voice in legal life, that have political, legal and, that it is extraordinarily important, proper language culture. Clear that judges, public prosecutors, investigators, advocates, are necessary it is first of all good to know that matters for the dispatch of various legal businesses, id est maintenance of concrete laws, order of realization of legal procedures and others like that. Thus it follows constantly to remember and that preparation that is limited to the certain objects not only impoverishes intellectual potential of specialist-lawyer but also does not answer character of him professional activity that is confessed by socialpublic.

Thus, the question of culture of idea and word in professional activity of lawyer is affected by a practical necessity and life.

Key words: communication, activity of lawyer, legal culture, professional activity of lawyer, legal result.

Постановка проблеми. Як відомо, досягнення належного “правового результату” великою мірою залежить від професійності юриста, вагомою складовою якої є вміння ефективно використовувати усі доступні йому засоби аргументування обгрунтованості, доказовості у відстоюванні своєї позиції (наприклад, як учасника судових дебатів). Отже, йдеться про важливість аргументативної практики (володіння прийомами, формами, засобами аргументування) у підвищенні рівня риторичної майстерності сучасних юристів-практиків, насамперед тих, хто бере участь у публічних диспутах (правозахисники, адвокати та ін.).

Мета статті полягає у дослідженні природи, структури і типології спілкування (комунікації) у професійній діяльності юриста.

Стан дослідження. Питання комунікації в правовій діяльності розглянуто у працях В. Г. Андросюка, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєва, В. Л. Васильєва, М. В. Костецького, В. М. Розіна, Г. О. Юхновця та ін. Зазначити, що, приділяючи значну увагу психологічному забезпеченню професійної підготовки правників, науковці все ж не розглядають комунікативну культуру як безпосередній і доволі важливий чинник професіоналізації. Натомість (безперечно цілком слушно) звертається більше уваги на оволодіння базовими знаннями, на засвоєння й пізнання елементарних поняттєвих категорій у цій ділянці правознавства, а також юридичної психології, що у масштабно ширших обсягах передбачено осягнути при вивченні відповідних курсів.

Виклад основних положень. Тому цілком слушно зауважує відомий фахівець з культури правничого мовлення Н. Артикуца, що “навіть чи в якомусь іншому виді писемного й усного мовлення зовнішня форма висловлення (та і спілкування, комунікації) має таке велике, а часом і доленосне значення у житті окремої людини і держави загалом, як у юриспруденції” [1, с. 58]. Адже неточне або помилкове терміновживання, логічні й граматичні помилки, змістові неточності у формулюванні правових норм, що призводить до розпливчастого або багатозначного їх тлумачення, – неприпустимі у правничій мові, як і у спілкуванні. Вимоги стилістично-мовної досконалості тексту закону, максимальної точності у викладі нормативних актів і ділових документів зумовлює надзвичайну увагу юристів до мови, мовних способів і засобів вираження юридичної думки в усіх її процесуальних, законодавчих, комунікативних та інших формах.

На переконання Н. Артикуци, надзвичайно важливо, щоб розуміння мовної специфіки права, а на основі цього і поваги до тексту, навички обережного і найпильнішого ставлення до мовного вираження правових норм прищеплювалися майбутнім правникам ще у студентських аудиторіях. На цій же основі у них буде вироблятися і формуватися культура думки і слова, що, безперечно, стає ознакою високопрофесійної діяльності юриста. У цьому контексті цікавими спостереженнями поділився на сторінках журналу “Право України” молодий учений-мовознавець, викладач загально-теоретичних правових дисциплін Р. Кацавець, з якими доцільно ознайомитися, приступаючи до вивчення природи, структури і типології спілкування (комунікації), що є основною формою професійної діяльності фахівця, який практикує у будь-якій сфері комунікативної взаємодії. “Культура думки і слова – це гармонія мисленнево-мовленнєвих чинників, що створюють майстерність мовлення: логічну стрункість, багатство словника, різноманітність граматичних конструкцій, художню виразність, – пише згаданий науковець, – за переконанням великого майстра судових промов А. Коні, юрист має бути людиною, в якій загальна освіченість має передувати спеціальній освіті, оскільки юрист щодня має справу з найрізноманітнішими життєвими виявами. Юрист має у будь-якому разі знайти потрібні слова, що аргументують і грамотно висловлюють думку. Бо порушення мовних норм може викликати непорозуміння, відповідно, і негативну реакцію з боку співрозмовників. Окрім того, юрист виступає як оратор, пропагандист правових знань; як обвинувач і захисник у судових процесах. Уміння говорити публічно, володіти мовою є однією з головних професійних якостей юриста” [4, с. 144].

Високий рейтинг сучасних судових ораторів визначається загальною культурою, інтелігентністю. Це – бездоганне володіння літературною мовою; уміння точно, зрозуміло, правильно і логічно викласти думку. Адже мова – інструмент, за допомогою якого оформляються і передаються думки, це “професійна зброя юриста”.

Проблема правової культури юристів – обвинувачів, захисників, – які беруть участь у розгляді судових справ, доволі актуальна. Це виявляється в таких аспектах, як мисленнево-мовний, мовленнєвий, етико-естетичний, психологічний. Саме вони є одними з головних у професійній діяльності судових ораторів, які покликані захищати інтереси людини і держави, переконувати учасників суду у винності чи невинності особи. Ці ж елементи важливі й у діяльності правників, які працюють у юридичних консультаціях, на підприємствах і в організаціях, де також потрібне майстерне володіння словом у поєднанні з ретельною підготовкою, умілим використанням і вправним аналізом документів, що представлені заявниками, суб'єктами, які відстоюють свої права. Кожна обставина справи повинна розглядатися фахівцями на належному рівні з врахуванням усіх мовно-стилістичних компонентів аналізу тексту, в якому викладається її суть. Адже саме таким чином виявляється ставлення фахівця-правника до конкретного факту, що може багато важити у вирішенні долі людини.

Мабуть, не потрібно особливо переконувати в тому, наскільки важливо у курсі основ комунікативної культури юриста приділити належну увагу вивченню природи, структури і типології спілкування (комунікації) у професійній діяльності правника.

Насамперед підкреслимо, що складна природа людської комунікації (спілкування) зумовлює різні підходи до вивчення та визначення базових категорій цього явища, дає змогу по-різному моделювати комунікативні процеси. Частина лінгвістів вважає, що поняття “комунікація” корелює з поняттям “спілкування”, хоч вони не тотожні, тому вважати ці іменники синонімами не можна. Комунікацію асоціюють насамперед з інформаційним обміном і розуміють як спільну комунікативну діяльність її учасників, спрямовану на досягнення конкретних цілей. Вона неможлива без наявності її основних елементів (адресанта, адресата, повідомлення, кодування/декодування, каналу, медіума тощо), які впливають на якість і результат інформаційного обміну. Своєрідність комунікативних процесів зумовлює існування специфічних типів комунікації. У сучасному світі зростає роль комунікації, яка виконує різні функції, слугує формуванню та розвитку окремих особистостей і суспільства загалом. Спілкування – особливий тип людської діяльності поряд з діяльністю когнітивною (мисленневою), трудовою, ігровою та ін. Спілкування людей – складний процес взаємодії особистостей у конкретному часовому і просторовому вимірі. Життєдіяльність

суспільства неможлива без спілкування його членів, оскільки воно є необхідною умовою будь-якої діяльності, однією з всезагальних умов формування і розвитку суспільства й особистості.

Якщо ж порівняти два підходи до інтерпретації цих понять, то можна помітити певну різницю в їх трактуванні. Це дало змогу Ф. Бацевичу стверджувати: “Поняття “спілкування” є більш загальним, а “комунікація” – конкретним, що позначає лише один із виявів спілкування” [3, с. 32]. Однак, у сучасній науці (насамперед у лінгвістиці) комунікацію розглядають як спілкування, обмін думками, даними, ідеями тощо, тобто як специфічну форму взаємодії людей у процесі їхньої пізнавально-трудової діяльності. Такий підхід практикується, зокрема, й у юридичній лінгвістиці, хоча не вдається уникати деяких розбіжностей, що супроводжується іноді через відсутність цілісного системного уявлення про теорію комунікації запровадженням різноманіття та варіативності термінології. Предметом дискусій залишається ключовий термін – “комунікація”, що з’явився в науковій літературі ще на початку ХХ ст. У 1972 р. американці Ф. Денс і К. Ларсон нарахували 126 інтерпретацій цього терміна. Очевидно, це пов’язане насамперед з багатоплановістю комунікації як різноаспектного явища.

Тепер застосовують два основні підходи до сутності процесу комунікації: механістичний та діяльнісний. Механістичний тлумачить комунікацію як односторонній процес передавання інформації від джерела адресатові, тобто як суто інформаційний процес. За діяльнісного її розглядають як двосторонній процес обміну інформацією, спільну діяльність комунікантів, під час якої виробляються нові погляди на явища. Багато сучасних науковців надають перевагу діяльнісному підходу і визначають комунікацію як взаємодію людей з метою обміну різноманітною інформацією (думками, знаннями, ідеями, оцінками, почуттями тощо), це дає їм підставу терміни “спілкування” та “комунікація” ототожнювати і живити як синоніми. Напевно у цьому є певний сенс, і ось чому. При вивченні процесів спілкування зарубіжні учені використовують переважно термін “комунікація”. Наявність в українській мові двох еквівалентів (“комунікація”, “спілкування”) англійському терміну “communication” спричиняє певні розбіжності у поглядах вітчизняних науковців. Одні вважають базовою категорією комунікацію, оскільки вона охоплює всі можливі типи процесів взаємозв’язку і взаємодії не лише людей, а й будь-яких живих істот, а також створених людиною механізмів. Інші, навпаки, основною категорією визнають спілкування, що складається з комунікації (обміну інформацією), інтеракції (організації взаємодії та впливу) та перцепції (чуттєвого сприйняття як основи взаєморозуміння).

Отже, ще раз підтверджується те, що поняття “комунікація” та “спілкування” мають спільні і відмінні ознаки. Спільними є їх співвіднесеність із процесами обміну і передавання інформації та зв’язок із мовою як засобом передавання інформації. Відмінність зумовлена різницею у змістовому обсязі цих понять (вузькому та широкому). Це пов’язано з тим, що їх використовують у різних науках, які на передній план висувують різні аспекти цих понять. За спілкуванням закріплюються характеристики міжособистісної взаємодії.

Спілкування – цілеспрямований, соціально зумовлений процес обміну інформацією між людьми у різних сферах їхньої пізнавально-трудової та творчої діяльності, що реалізується переважно за допомогою вербальних засобів.

Комунікацію асоціюють з інформаційним обміном в суспільстві, вважаючи це цілеспрямованим процесом спілкування між двома і більше сутностями за допомогою певної семіотичної системи.

Останнім часом термін “комунікація” витісняє термін “спілкування” із мовознавства, освіти, журналістики, що пов’язано з використанням новітніх інформаційних технологій, завдяки яким з’явилася можливість долати різні перешкоди (просторові, часові, мовні та ін.). Відбулося також і переосмислення поняття “спілкування”, яке вийшло за межі його вузького розуміння як міжособистісного контактування. Крім того, у сучасному соціокультурному просторі комунікація, що передбачає поширення інформації, цим не обмежується, а означає насамперед спілкування, орієнтує на врахування його різноманіття.

Отже, з огляду на різні підходи до вивчення комунікативних процесів, дослідницькі цілі та інтереси комунікація у сучасному глобалізованому світі набуває значного ширшого ніж звичайне спілкування змістовного наповнення, хоча її усе ж слід розглядати як одну зі складових спілкування

або ототожнювати зі спілкуванням. У цьому контексті прийнятне визначення, запропоноване Ф. Бацевичем: “Спілкування – сукупність зв’язків і взаємодій людей, суспільств, суб’єктів (класів, груп, особистостей), у яких відбувається обмін інформацією, досвідом, уміннями, навичками та результатами діяльності” [2, с. 32].

Щоб з’ясувати сутність і виявити механізми комунікації (спілкування), науковці досить часто застосовують метод моделювання – перспективний і ефективний напрям дослідження, що передбачає конструювання абстрактних, ідеалізованих схем (моделей). Порівняно з традиційними видами лінгвістичного аналізу він має більші пояснювальні можливості.

Модель комунікації (спілкування) – схема, що відтворює основні елементи та функціональні характеристики комунікативних процесів, зокрема міжособистісного спілкування. Слід підкреслити, що ефективність моделювання полягає, зокрема у тому, що цей метод дає можливість враховувати різні науково-юридичні погляди і концепції, виявляти широчінь загальнонаукового і особливості індивідуального бачення правових категорій, простежувати еволюцію правових понять і термінів, що дуже важливо у правозастосувальній практиці, орієнтуватися у перебігу міжгалузевих та між наукових контактів тощо.

Існує велика кількість моделей комунікації (а також міжособистісного спілкування), що зумовлено різноманіттям концепцій, цілей і завдань науковців, які їх створюють. Ці моделі можна назвати ще моделями комунікативного акту, оскільки він охоплює всі складові комунікації.

З огляду на основні елементи комунікативного акту, типи зв’язків між комунікантами, перебіг комунікації виокремлюють лінійну, інтеракційну і трансакційну моделі.

Лінійна модель. Вона представляє комунікацію як дію, односторонній процес передавання інформації від джерела адресатові (цю модель називають ще трансмісійною). Такий спосіб передавання повідомлень характерний переважно для писемної комунікації, ЗМІ або усного спілкування, коли метою є намагання переконати слухачів або вплинути на їхні думки (наприклад, у політичних дебатах, маркетингу, суперечках тощо). Адресат фігурує як пасивний учасник комунікації, що дає підстави сприймати його як об’єкт навмисного впливу. Недоліком лінійної моделі є те, що вона лише частково охоплює особливості процесу міжособистісного спілкування.

Існує думка, що першу лінійну модель комунікації розробив давньогрецький філософ Арістотель, який розглядав складові ланцюга “оратор – промова – аудиторія” як основні елементи комунікативного акту. Однак класичною моделлю комунікації вважають лінійну модель американського політолога та теоретика комунікації Гарольда Лассвела (1902–1978).

Адресант, використовуючи засоби мовного коду, формує повідомлення у межах певного контексту, налагоджує контакт з адресатом і надсилає йому своє повідомлення. Контекст у цій моделі пов’язаний зі змістом повідомлення, а контакт – з регулятивним аспектом комунікації.

Інтерактивна модель. Розглядає комунікацію як взаємодію, двосторонній процес обміну інформацією між відправником і отримувачем, які послідовно міняються місцями. Обов’язковим елементом спілкування є зворотний зв’язок, проте недостатньо диференціюються канали, медіуми комунікації, не враховуються психологічні, соціальні, культурні та інші чинники, які можуть впливати на перебіг спілкування.

Тепер серед науковців набуває популярності динамічна модель російського філолога і філософа М. Бахтіна, який тлумачив комунікацію як мовну творчість, процес породження нових смислів, що формуються у контексті певного висловлювання внаслідок активної взаємодії усіх комунікантів. Важливими є його ідеї про діалогічність, адресованість будь-якого висловлювання (без адресата немає адресанта), про спільне утворення нових смислів у межах динамічної цілісності діалогічного контексту, наявність творчих мовних особистостей.

Трансакційна модель. Якщо лінійна та інтеракційна моделі відображають комунікацію як дискретні перервні акти, що мають початок і кінець, то трансакційна модель представляє її як процес одночасного надсилання і отримання повідомлень комунікантами, взаємодію, що триває. Ця модель дає змогу побачити, що дискретний акт комунікації важко відокремити від попередніх і наступних подій, тобто набуває ваги історичність комунікативного процесу. Те, як людина вибудовує свої висловлювання, залежить від її досвіду соціальних взаємодій, що накопичується

впродовж усього життя. Наголошується на соціально-історичній природі спілкування. Найбільшого поширення набув варіант американців Тері і Майкла Гемблів та Френка Денса. Брати представили комунікацію як коловий процес. Комуниканти несуть однакову відповідальність за передавання та отримання інформації. Повідомлення можуть передаватися за допомогою одного або декількох каналів, характер взаємодії комунікантів залежить від контексту комунікації. Перешкоди можуть виникати на будь-якому етапі взаємодії і впливати на здатність комунікантів передавати і отримувати інформацію. Крім того, перешкоди можуть бути зумовлені контекстом, закладені в каналах або раптово з'являтися в самому повідомленні. Модель Ф. Денса у вигляді спіралі показує, як розвивається комунікація індивіда з моменту його народження, наголошуючи, що поведінка комуніканта в кожний конкретний момент залежить від його попереднього досвіду і впливає на майбутні дії. Тому комунікація не має чітких моментів початку й кінця, вона є тривалою, неповторною, а також має адаптивний і кумулятивний характер. Місця перетину спіралей вказують на наявність контакту між комунікантами (надсилання та отримання повідомлень). Деякі спіралі перетинаються лише один раз або кілька разів за життя, інші взаємодіють протягом тривалого часу.

Будь-яка модель комунікації має свої сильні та слабкі сторони. Однак, незважаючи на деякі обмеження, кожна з них розкриває важливий аспект комунікативного процесу і може бути корисною при поясненні природи спілкування (комунікації).

З короткого огляду моделей комунікації переконаємося, що спілкування є процесом взаємодії людей з використанням мови, без якого неможливі існування будь-якого суспільства і життя кожного його члена. Процес мовного спілкування відбувається за певними законами, має свої особливості, що відрізняють його від інших типів людських зв'язків (праці, гри тощо) в суспільстві.

Комунікація (міжособистісне спілкування), попри її багатоплановість і багаторівневість, із застосуванням засобів мовного коду не лише відбувається за певними законами, а й має чітку структурну організацію. Як і будь-яке системне утворення, комунікація (спілкування) не можлива без наявності структуротвірних елементів. Основними її елементами є адресант (відправник), адресат (отримувач), кодування, декодування, канал, медіум, повідомлення, ситуативний контекст, комунікативний шум (перешкоди), зворотний зв'язок. Але перед тим, як перейти до загальної характеристики та визначень понять цих елементів, коротко розглянемо внутрішню структуру спілкування, виходячи з аналізу спілкування (комунікації) як складного і різноманітного у своїх проявах та функціях феномена. Українські психологи О. Кулешова та І. Томаржевська зазначають: "Різноманіття форм і видів спілкування пов'язане з безліччю його функцій, а багатфункціональність спілкування, зі свого боку, обумовлена його роллю та значенням, як у житті окремої людини, так і суспільства загалом. Такою ж складною є внутрішня структура самого спілкування (комунікації). Її можна охарактеризувати через виділення в ній трьох взаємопов'язаних сторін: комунікативної, інтерактивної та перцептивної. Такий поділ цілісного і внутрішнього єдиного процесу спілкування є правомірним лише з науковою метою – для більш глибокого та всебічного аналізу феномена" [5, с. 164]. Слід мати на увазі, що у реальному житті маємо справу із спілкуванням (комунікацією) як єдиним цілісним процесом.

Комунікативна сторона спілкування, або комунікація у вужчому розумінні цього поняття, полягає в обміні інформацією між партнерами, передаванні та сприйнятті знань, ідей, думок, почуттів тощо. Специфіка міжособистісної комунікації (на відміну від інформаційного обміну у технічних пристроях): наявність процесу зворотного зв'язку; наявність комунікативних бар'єрів; феномен комунікативного впливу; існування різних рівнів передачі інформації (вербальний та невербальний). У практичній психології наголошується насамперед на тому, що інформація у спілкуванні не просто передається від одного партнера іншому (особу, яка передає інформацію, психологи називають комунікатором, а ту, яка отримує цю інформацію, – реципієнтом), а саме нею вони обмінюються. Для вирішення цього завдання працює т.зв. механізм зворотного зв'язку, тобто з'являється інформація, що містить реакцію реципієнта на поведінку комунікатора. Мета зворотного зв'язку – допомогти партнерові зі спілкування у розумінні того, як сприймаються його вчинки, оцінюються почуття і таке інше.

Далі на цих важливих моментах зупинимося докладніше. А тут, на думку психологів, важливо пам'ятати, що адекватність сприйняття інформації залежить від наявності чи відсутності комунікативного бар'єра – психологічної перепони на шляху адекватної передачі інформації між партнерами зі спілкування. Будь-яка інформація, що надходить до реципієнта, містить той чи інший елемент впливу на його поведінку, думку, настанови, бажання з метою їх часткової чи повної зміни.

У процесі спілкування обмін інформацією здійснюється як на вербальному, так і на невербальному рівні. На вербальному рівні як засіб передачі інформації використовується людська мова. Однак, до спілкування, окрім цього універсального знакового засобу, залучені й інші знакові системи, які у сукупності називаються невербальною комунікацією (міміка, жести, інтонація тощо).

Інтерактивна сторона спілкування полягає в обміні діями поміж сторонами, що спілкуються, тобто в організації міжособистісної взаємодії.

“Інтерактивна сторона спілкування” – це термін, який позначає характеристику тих компонентів спілкування, які пов'язані із взаємодією людей, з безпосередньою організацією їх спільної діяльності. Для учасників спілкування надто важливо не лише обмінятися інформацією, а й організувати “обмін діями”, спланувати їх. Комунікація організується в ході спільної діяльності з найрізноманітнішого “приводу” її надходження, опрацювання тощо.

Перцептивна сторона спілкування – процес сприймання та пізнання людьми одне одного з подальшим налагодження на цій основі певних міжособистісних стосунків, тобто процес знайомства з метою подальшого співробітництва. Оскільки людина приступає до спілкування (комунікативного зв'язку) завжди як особистість, то вона сприймається іншою людиною, партнером у спілкуванні як особистість. Уявлення про цього партнера тісно пов'язане з рівнем власної самосвідомості: чим більше розкривається інша людина, тим повнішим, конкретнішим, виразнішим стає уявлення як про неї, так і про самого себе. У ході пізнання іншої людини одночасно відбувається кілька “мініактів”: і емоційна оцінка цієї іншої людини, і спроба зрозуміти, наприклад, ті вчинки чи хід думок, і побудова тактики, а відтак стратегії реагування на її поведінку тощо. Отже, комунікація (спілкування) починається з джерела інформації (повідомлення), що надходить від адресанта.

Адресант (з франц. *adresser* – надсилати) – комунікант, який створює та передає повідомлення [6, с. 45]. Таке лаконічне визначення дає О. Яшенкова. А проф. Ф. Бацевич пропонує чіткішу і розгорнутішу дефініцію: “Адресант (з нім. – *Adressant* – відправник; до речі, в інших мовах це слово здебільшого має таке саме значення. – О. Ч.) (автор, мовець) – джерело повідомлення; у міжособистісному спілкуванні особа, яка ініціює комунікацію, кодує своє повідомлення засобами мови і/або парамови і передає адресату (слухачеві, читачеві, аудиторії)” [3, с. 335].

Адресант може бути індивідуальним (одна людина) і колективним (двоє і більше людей). Він визначає тип повідомлення і спосіб його передавання, враховуючи потреби отримувача. Може реалізовувати свої інтенції у формі усного дискурсу, листа, скарги, або виступу на зібранні тощо. Прикладом такого дискурсу може бути наведене вище трактування понять. Так, О. Яшенкова вважає, що термін “відправник” часто вживають у значенні “адресант”, однак ці терміни не завжди синонімічні. Відправник може не бути автором повідомлення, а лише відповідати за його передавання (наприклад, коли секретар передає іншим підлеглим розпорядження начальника). А з іншого визначення, обгрунтованого проф. Ф. Бацевичем, у чий город, так би мовити, кидаються камінці, впливає однозначне трактування цього терміна.

Перед тим як відправити інформацію, адресант кодує свої повідомлення і подає їх у відповідних формах, доступних для адресата (слухача, читача, аудиторії). Адресат – кінцевий “споживач” повідомлення, сприймає його і відповідно до своїх когнітивних стратегій і конкретних умов інтерпретує отриману інформацію.

За Ф. Бацевичем, адресат (з нім. *Adressat* – отримувач) отримувач, слухач, читач, інтерпретатор, аудиторія – кінцевий споживач повідомлення; у міжособистісному спілкуванні (комунікації) – особа, яка сприймає повідомлення і відповідно до своїх когнітивних стратегій і конкретних конституативних (істотних, визначальних) умов інтерпретує повідомлення адресанта [3, с. 335].

Адресат – один із комунікантів, якому призначене повідомлення, що передається.

Адресат може бути індивідуальним (окрема людина) або колективним (група людей). За найкращих умов повідомлення доходить до свого адресата без затримки. Однак у реальному житті часто виникають різні проблеми: повідомлення може дійти до адресата і лежати деякий час на його столі; через відсутність або зайнятість адресата повідомлення передають через посередника (наприклад, секретаря, сусіда, знайомого); повідомлення може ніколи не знайти свого адресата і потрапити в руки того, кому воно не адресоване (наприклад, у руки конкурента).

Термін “отримувач” часто вживають у значенні “адресат”. Однак, як вважає О. Яшенкова, ці терміни нерівнозначні. Отримувач може не бути адресатом, якщо отримує повідомлення, які йому не призначені.

Кодування (з лат. *codex* – список настанов) – втілення задуму адресанта в певну символічну форму (мовну, звукову, графічну тощо) [6, с. 45], або ще перехід від особистісних смислів адресанта до їх утілення в загальноприйнятні значення одиниць мовного коду. Код (з фр. *cod* – умовні позначення) комунікативний – мова або її різновиди (сленг, діалект, стиль тощо), а також немовні засоби (паралінгвальні, інтонаційні тощо), які використовують учасники комунікативного акту.

Від кодування залежить сприйняття повідомлення.

Повідомлення – втілена у конкретні символи (коди) інформація, яку передають адресатові.

Повідомлення реалізуються засобами різних семіотичних систем і можуть складатися з вербальних (мовних) та/або невербальних (наприклад, жести, міміка, графічні зображення) символів. Повідомлення можуть бути підготовленими (твір, доповідь, лекція) та спонтанними (розмова в черзі). Спонтанні повідомлення часто виражені невербальними символами (зітхання, позіхання, сміх, сльози).

Розрізняють також власне повідомлення та їхні прагматичні значення (смисли). Так, залежно від ситуації спілкування висловлювання типу “Я зараз буду” може означати обіцяну присутність або ж погрозу з намірами щось вчинити.

Передавання повідомлення відбувається через канали та медіумів, які має обрати адресант.

Канал – спосіб передавання повідомлення, що враховує фізіологічні можливості людини. За Ф. Бацевичем, “канал комунікації – “місток”, який поєднує адресанта і адресата; засоби, за допомогою яких надсилається повідомлення” [3, с. 344].

Канали комунікації узалежнені від п’яти органів чуття (слух, зір, дотик, нюх, смак), тому й розрізняють такі види каналів: слуховий (вокальний/звуковий), зоровий (візуальний), тактильний (дотиковий), нюховий і смаковий. Жоден із них не має якоїсь переваги, однак у у багатьох випадках якийсь із них вибирається через зручність застосування. Нерідко повідомлення передають кількома каналами одночасно (наприклад, невербальна поведінка мовця супроводжує його говоріння). Це дає підставу стверджувати, що природа комунікації багатоканальна. Хоча не всі канали рівнозначні. У міжособистісному спілкуванні (комунікації) здебільшого використовують зоровий та слуховий канали, з якими асоціюють писемність та усне мовлення. То ж, коли йдеться про мовну комунікацію, основними каналами часто називають усний і писемний.

У кожного каналу свій медіум.

Медіум (з лат. *medium* – середина, щось проміжне) – засіб передавання повідомлення; специфічна конфігурація фізичних, технічних та інституційних характеристик, що становить певну форму комунікації. До медіумів усного каналу зараховують: розмови віч-на-віч, промови, телефонні розмови, голосову пошту, аудіо- та відеозаписи, відеоконференції тощо; до медіумів писемного каналу належать: листи, електронна пошта, факси, статті, контракти тощо.

На вибір каналу та медіума впливають терміновість, формальність, конфіденційність, складність та емоційність інформації, необхідність документального підтвердження, витрати, а також певні очікування адресата.

Усний канал використовують переважно тоді, коли передають не дуже складну та велику за обсягом інформацію, коли потрібен негайний зворотний зв’язок для вирішення проблеми або прийняття рішення. Цей канал ефективний для передавання повідомлення, яке містить емоційний компонент, оскільки адресант має змогу проаналізувати невербальну поведінку адресата.

Писемному каналу надають перевагу у разі необхідності передати детальну та складну інформацію, що потребує ретельного планування повідомлення; коли необхідно охопити велику кількість людей у різних місцях, а негайний зворотний зв'язок не потрібен. Цей канал допомагає уникнути спотворення інформації, що можливе за використання усного каналу.

Після отримання повідомлення адресат має його декодувати.

Декодування – процес розшифрування повідомлення, перетворення символів на значення.

Адресат повинен правильно розшифрувати повідомлення, розпізнати його смисл, що не завжди вдається. Наприклад, дружній жарт інколи сприймається як навмисна образа, пропозиція – як наказ.

Отримане повідомлення переважно викликає зворотний зв'язок.

Зворотний зв'язок (зворотна інформація) – будь-яка реакція адресата на отримане повідомлення, яка допомагає адресантові орієнтуватися в його особі, переконатись у мірі дієвості своїх аргументів, досягненні чи недосягненні предметної та комунікативної мети тощо.

Розрізняють усний зворотний зв'язок (у вигляді запитань, коментарів) і письмовий (лист-відмова, лист-подяка); вербальний (з використанням слів) і невербальний (усмішка адресата, позіхання, погляд убік тощо); негайний (згода при зустрічі) і відкладений (лист-відповідь). Крім того, адресат може ухилитися від зворотного зв'язку – не відповідати на листи, телефонні дзвінки. Відсутність зворотного зв'язку свідчить, як правило, про негативне ставлення адресата до адресанта або його повідомлення, а також до проблем, пов'язаних з отриманням повідомлення. Зворотний зв'язок показує, наскільки успішно були комунікація. Якщо адресат неправильно зрозумів отримане повідомлення, його реакція буде неадекватною.

На етапах кодування, передавання і декодування повідомлення можливий комунікативний шум. Це поняття у теорію інформації впровадили американські вчені К.-Е. Шенон і В. Вівер.

Комунікативний шум – перешкоди різного типу (фізичні, фізіологічні, психологічні, семантичні), які знижують ефективність комунікації, дестабілізують процес сприйняття й розуміння повідомлення; можуть призвести до припинення комунікації. Комунікативний шум істотно позначається на процесах комунікації і транс активних моделях її опису. Внаслідок його впливу на перебіг комунікації отримана інформація може суттєво відрізнитися від тієї, яку надіслав адресант, або їх отримання взагалі унеможливується. Шум може виникати на всіх етапах (у межах усіх складових) процесу комунікації.

З огляду на причину виникнення розрізняють фізичний, фізіологічний, психічний і семантичний типи шуму.

До фізичного зараховують зовнішні перешкоди, що відволікають увагу та не дають змоги комунікантам зосередитися (наприклад, сторонні звуки, погане освітлення, тютюновий дим, переповнена людьми кімната тощо). Фізіологічний пов'язаний з вадами мовлення чи хворобою комунікантів, що ускладнює передавання та отримання повідомлення (наприклад, головний біль, погана дикція, туговухість). Психічний шум викликають, як правило, ментальні процеси та емоційні стани комунікантів (наприклад, ворожа налаштованість, упередження, страх, стурбованість, закоханість тощо). Семантичний шум виникає внаслідок спілкування різними мовами або варіантами мов, використання адресантом спеціальної термінології, що невідома адресатові. Цей шум може бути зумовлений також різними неточностями, в передаванні інформації, її трансформації, додавання тощо.

Міжособистісне спілкування (процес комунікації) завжди відбувається у межах якогось зовнішнього ситуативного контексту.

Ситуативний контекст – обставини, в яких відбувається спілкування (комунікація); місце, час, особистість партнера (партнерів), соціальні ролі учасників і т.ін. Він має чотири виміри: фізичний, соціальний, хронологічний (часовий) і культурний.

Фізичний вимір охоплює місце комунікації, а також проксемічні аспекти (використання простору) що впливає на зміст та якість інтеракцій. Так, спілкування (комунікація) в транспорті, удома, на роботі, в лікарні, магазині, театрі тощо істотно різниться. Цей вимір впливає на зміст; форму повідомлень, а також на формування атмосфери спілкування.

Соціальний вимір виявляється у характері обов'язків між учасниками спілкування, їхніх статусах, визначає природу стосунків між комунікантами. Перебіг комунікації узалежнений від віку, статусних та соціальних ролей комунікантів, тривалості знайомства, рівня і характеру стосунків між ними і т. п.

Хронологічний вимір пов'язаний з часом процесу комунікації. Від того, коли відбуваються мовленнєві взаємодії комунікантів (уранці чи пізно ввечері, у приймальні години, під час обідньої перерви, по закінченні робочого дня, на початку чи наприкінці фінансового року тощо), може залежати ефективність комунікації.

Культурний вимір зумовлений різним походженням (расове, етнічне тощо) та культурою комунікантів (національна, корпоративна, індивідуальна), що часто ускладнює порозуміння. Культурні відмінності значною мірою впливають на характер комунікації між американцями та європейцями, чоловіками та жінками, мусульманами та православними тощо.

Знання ситуативного контексту необхідне для кодування та декодування повідомлень, вибору каналів і медіумів комунікації.

Отже, здійснення будь-якого комунікативного акту можливе тільки за наявності основних елементів спілкування (комунікації), які взаємопов'язані і взаємодіють під час інформаційного обміну, безпосередньо впливають на його якість і результат.

1. Артикуца Н. Нові підходи до мовної підготовки майбутніх юристів і викладачів права / Н. Артикуца // Право України. – 1997. – № 12. – С. 85–90. 2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. – 2-ге вид., доповн. – К. : ВЦ “Академія”, 2009. – 376 с. 3. Бацевич Ф.С. Словник термінів міжнародної комунікації / Ф. С. Бацевич. – К. : Довіра, 2007. – 205 с. 4. Кацавець Р. Культура думки і слова у професійній діяльності юриста / Р. Кацавець // Право України. – 2009. – № 2. – С. 144–147. 5. Кулешова О. В. Теоретичні основи практичної психології : навч. посібник / О. В. Кулешова, І. В. Томаржевська. – Хмельницький: ХНУ, 2012. – 235 с. 6. Яшенкова О. В. Основи теорії мовної комунікації : навч. посібник / О. В. Яшенкова. – К.: ВЦ “Академія”, 2010. – 312 с.